

Йордан Алексиев/Yordan Aleksiev

ЗА МАНАСТИРИТЕ В „НОВИЯ ГРАД” НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВ

(локализация и опит за хронология)

About the Monasteries in the “New Town” of the Capital City of Tarnov

(localization and an attempt at chronology)

The churches and monasteries in the “new town” of the medieval Bulgarian capital are studied in this paper on the basis of written sources, descriptions of the capital in works of an early date, archaeological excavations, and analyses of art critics of the preserved mural paintings. First of all the toponym “new town” is examined.

The studying and preserving of the churches and monasteries in question have reached different stages. The most thoroughly studied monasteries are those at the churches of the Forty Holy Martyrs and St. Demetrius.

The monasteries and churches of SS. Peter and Paul and St. Mother of God of Temnish around which archaeological excavations have not been carried out are also examined in the paper.

The important place of the residential quarter “new town” in the structure of the capital city of Tarnovgrad is also discussed.

1. За топонима „новия град”

Топонимът „новия град” в писмените извори се среща само в „Житието на св. Сава”, написано от Доментиан. Там е посочено, че при смъртта си в Търнов архиепископ Сава е погребан в „църквата Свети 40 мъченици, при река Янтра, в новата крепост, в града, наречен Търнов”¹. Независимо, че данните от „Житието на св. Сава” са известни на първите изследователи на старата столица, в своите изследвания те предпочитат определението „Долна” или „Асенова” махала (напр. д-р Васил Берон, Моско Москов, Т. Николов и др.). В ново време Ат. Попов, наред с „новия град” използва и „квартал Асенов”. Попов предпочита да „преведе“ израза „ГРАДЕ НОВИМ” като „новата крепост” и посочва още, че за църква Доментиан

използва „дом”. В съвременната литература, посветена на градоустройството на столичния град и на отделни паметници, се използват както „Новия град”, така и „квартал Асенов”. „Новият град” е използван от Н. Ангелов, Ат. Попов², Й. Алексиев, Я. Николова. Я. Николова нарича тази част на Търнов и „подножие на двата хълма Царевец и Трапезица“ и отбелязва, че „днес тази част на града носи името квартал „Асенов”. Според нея в споменатия от Доментиан „нов град” е имало живот още от дълбока древност, т.е. сръбският житиеписец на архиепископ Сава няма основание да го нарече „нов град”³. Въпросът за използването на топонима „нов” наистина е интересен – нов спрямо какво: дали спрямо Царевец и Трапезица (която първите изследователи на старата столица смятат за „старата столична крепост”) или нов спрямо заварените останки от по-ранни исторически епохи (напр. структурите на ранновизантийския град), но той излиза извън рамките на настоящото съобщение. Според Н. Ангелов укрепяването на поречната ивица на Янтра, между Царевец и Трапезица с напречни крепостни стени станало по времето на цар Иван Асен II и включването му в общата крепостна система на столицата е дало основание на сръбския хронист да го нарече „нов град”, тъй като по това време вече е укрепен и „придобил” градски облик⁴.

Ат. Попов свързва укрепяването на „новия град” с изграждането на крепостната стена край река Янтра, която той отнася към X–XI в. и я смята за „първи укрепителен пояс” в отбраната на столицата⁵. Датировката на крепостната стена край Янтра се поставя в твърде широки хронологически граници: от ранновизантийската епоха (М. Робов, Д. Овчаров, К. Тотев, Е. Дременджиев)⁶; от IX в. – Й. Андреев⁷; от X–XI в. от Ат. Попов⁸ и от времето на Второто българско царство⁹, но според мен всяка от тези датировки не е защитена убедително.

За мястото на „новия град” в структурата на столичния град са изказани различни мнения, като в повечето случаи те взаимно се допълват, без да се изключват. „Новият град” се приема за място, където са били родовите имения на Асеновци според Ат. Попов и Д. Ангелов¹⁰; за средище на занаятчийско-търговска дейност от Н. Ангелов и Й. Алексиев¹¹; за своеобразен култов център с много църкви и манастири според Й. Алексиев¹². Трябва да се отбележи слабото проучване на квартала в археологическо отношение (редовно проучени са само църквата „Свети Димитър” и разкритият към нея манастир¹³, църквата „Св. 40 мъченици” и манастирът „Великата лавра”¹⁴ и т.нар. „Шишманова баня”¹⁵, което безспорно затруднява даването на по-категоричен отговор. През последните години наблюдение на южния зид на църквата „Св. Богородица Темншка”, а по-късно и на част от некропола към нея. През последните две години започнаха разкопки и на църквата южно от „Св. апостоли Петър и Павел” и в източния двор на църквата „Св. Апостоли” (разкопки на Н. Овчаров и Х. Вачев).

2. Църквата „Свети 40 мъченици” и манастирът „Великата лавра”

Епиграфски и писмени паметници

1. Търновският надпис на цар Иван Асен II: „В лято 6738 (1230), индикт 3, аз Иван Асен, в Христа Бога верен цар и самодържец на българите, син на стария цар Асен, издигнах из основи и с живопис украсих пречестната тази църква в името на светите 40 мъченици, с помощта на които в дванадесетата година от царуването си, в която година се изписваше този храм, излязох на война в Романия и разбих гръцката войска...”¹⁶.

Данните от надписа, както отбеляза още проф. В. Златарски, сочат, че при започването на войната църквата се е стенописвала, т.е. построяването ѝ може да се отнесе към 1228–1229 г. (Според мен по-вероятна е 1228 г. и тя е започнала по случай 10-годишнината от заемаването на търновския престол от Иван Асен II). Независимо от категоричността на надписа все още в исторически съчинения се твърди, че църквата е построена в чест на победата при Клокотница. Трудно решим е въпросът за съществуването на по-ранна църква – т.е. църква, която да предхожда построената от цар Иван Асен II. Още повече, че археологическото проучване е завършено¹⁷. Вече не се подлага на съмнение отговорът на въпроса кога църквата е превърната в джамия и теке – според сведенията на първите изследователи на църквата и старата столица и данните от проучения християнски некропол южно от нея – към първата половина или средата на XVIII в.¹⁸

По-несигурни са данните за изграждането на манастира. Най-ранното споменаване е в „Житието на св. Сава”, написано от Теодосий Хилендарец: „...в своя ръкотворен манастир, в църквата на светите и велики 40 мъченици светият да бъде положен ...И така в църковното предверие (притвор/припрате) за неговия упокой, като славяха отца и сина и светия дух в царевия манастир(го)положиха Царят от лова в планината, в града пристигна и по-напред от дома си в своя манастир пристигна, на божията църква се поклони, към гроба на светия дойде и радвайки се на него, хвалеше бога, че в своя манастир се удостои да го има...”¹⁹. В „Житието на св. Сава”, написано от Доментиан, е посочено: „...в неговия ръкотворен манастир, в дома на светите 40 мъченици...”²⁰. В него за пръв път манастирът е наречен „Св. 40 мъченици” (в „манастир светих 40 мученик” и „в този манастир на светите 40 мъченици бе някои си брат монах, наречен Неофит...”²¹). В „Житието на св. Теодосий Търновски”, написано от цариградския патриарх Калист, във връзка със събора от 1359 г., свикан от цар Иван Александър, е отбелязано, че присъствал и „Йоаникие, архимандрит на Великата лавра свети великомъченици 40”²¹. За пръв път в „Житието на Теодосий Търновски” е използван изразът „Великата лавра”.

Исторически съчинения и изследвания на първите проучватели на старата столица

За манастир споменава д-р Христо Даскалов²². К. Иречек пише, че „между брега на Янтра и стените на Царевец се виждат остатъците на Лаврата – един от първите манастири в царството, където били гробниците на царете и техните

семејства²³. Заслужилият изследовател на столичния град д-р Васил Берон също пише, че църквата е в манастир „Великата лавра“ и отбелязва, че игуменът му Йоаникие е участвал в събора. Интересно е предположението на д-р Берон, че към този манастир е била и църквата „Успение Богородично“ – старата църква и манастир, посветена на Богородица Темнишка²⁴. В края на XIX в. Карел Шкорпил отбелязва, че от манастира „Великата лавра“ не са останали никакви следи²⁵. Значително по-подробно описание е оставил Моско Москов, който провежда и първите разкопки в църквата през септември 1906 г. По видимите останки той описва терена около църквата и предполагаемите му граници. Негова е заслугата за свързването на разкритите до южната стена на наоса мраморни гробници с цар Иван Асен II и неговата съпруга²⁶. Никой от посочените автори не споменава за времето, когато е построен манастирът. По-късно Н. Мавродинов приема, че големият търновски манастир „Великата лавра“ е построен от цар Иван Асен II, вероятно между 1230 и 1235 г. (т.е. след построяването на църквата и смъртта на архиепископ Сава) и отбелязва, че съборната църква е „Св. 40 мъченици“, а от манастира не е останало нищо²⁷.

След проведените археологически разкопки на църквата В. Вълков дава плана и хронологията ѝ: през първия период е изграден само наосът с три апсиди, три двойки колони, вход от запад и страничен вход от север. За масивния притвор Вълков отбелязва, че е трудно да се определи кога е построен, но приема, че „едва ли е възможна голяма хронологическа дистанция“²⁸. Тези постройки той приема „като първи етап от нейното изграждане, завършил не по-късно от последните години от царуването на Иван Асен II (т.е. преди 1241 г. – б.м.)“²⁹. Следващият етап, според Вълков, бележи разширяване на църквата в западна посока и е свързан със спиране на разрушителния процес на сградата – издигане на два контрафорса към западната стена на притвора, а от тях в западна посока на два зида, които с трети напречен оформяли новата част на църквата. Новопостроената част действала изцяло като контрафорс, а свързана функционално с църквата играела ролята на екзонартекс³⁰. Третият период Вълков свързва с разрушаването на екзонартекса и изграждането на друга двуделна част с по-различно обемно-пространствено решение. Той отбелязва, че оформянето на фасадите изключва възможността за изграждането на портиците едновременно с нея³¹. Като четвърти период Вълков определя изграждането на портиците към църквата и приема, че северният (към края на XIII в.) предхожда южния (първата половина на XIV в.)³². По въпроса за манастира Вълков отбелязва, че „впоследствие около нея се развил манастир, споменат в извори от XIV в. като Великата лавра свети 40 мъченици“³³. В бел. 2 Вълков пише, че „за манастир при църквата на Иван Асен II споменават житиеписците на св. Сава Сръбски – Доментиан и Теодосий. Съгласно техните сведения царят заповядал да погребат светеца в „своя ръкотворен манастир, в църквата на светите и велики 40 мъченици“³⁴. В коментара на това сведение Вълков отбелязва, че „не е изключено горният текст да уподобява случая с Милешевския манастир, където

свещецът бил пренесен по-сетне и сред чието братство възникват първите версии на „Житието на св. Сава“. Времето от 1230 до 1235 г. е много кратко и близко до датата на надписа, за да бъде достатъчно за изграждането на такъв голям манастир. Това предполага, ако не по-ранно, то почти едновременно замисляне на строежа на манастира с този на църквата – нещо, което не би било пропуснато да бъде отбелязано в текста върху колоната, какъвто е случаят с Ботошевския надпис³⁵. Възраженията ми към неговия коментар са следните: 3-4 години са напълно достатъчни за изграждането на манастира; строителството на манастира, дори да е започнало през 1231 г., няма как да е отбелязано в надписа от колоната, издълбан най-вероятно в първите месеци след Клокотнишката битка; повечето търновски манастири са построени към съществуващи вече църкви: манастирите на Царевец – при църкви № 9, 10 и 14; църква №8 на Трапезица, приютила мощите на св. Иван Рилски през 1195 г. и изграденият около 50 години по-късно към нея манастир; манастирът при църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ в северното подножие на Царевец; манастирът при църквата „Св. Димитър“³⁶.

Манастирът при църквата „Св. 40 мъченици“ е проучван от Ат. Попов (от 1973 до 1985 г.). Най-общо неговите изводи се свеждат до следното: „манастирът в известен смисъл е представлявал царска резиденция и е бил под височайшето царско и патриаршеско покровителство“; в манастира е построена църква, която по време на победата на цар Иван Асен II се стенописва и е наречена на св. 40 мъченици – още тогава се превръща в църква-паметник и свидетелства за значимостта на тази търновска обител; тук са донесени мощите на Иларион Мъгленски; северно от църквата е открит гробът на цар Калоян, а покрай южната ѝ стена стоят ограбени мраморни гробници³⁷. От всичко това се налага изводът, че, според Попов, изграждането на манастира предхожда изграждането на църквата на цар Иван Асен II. Близко до това мнение защитава и Г. Цанкова-Петкова, според която „тази църква („Св. 40 мъченици“ – б.м.) навярно е съществувала под друго име при търновския манастир „Великата лавра“ още при цар Калоян“³⁸. Я. Николова приема за възможно „тези колони да са били донесени в Търново от Калоян, тъй като има данни, че той построил манастир, който носел също името „Св. 40 мъченици“ и в него бил погребан“³⁹, позовавайки се на П. Хилендарски. Като доказателство тя привежда и разкрития гроб №39 (в източната част на северната галерия – б.м.) със „следи от царско облекло и намереният масивен златен пръстен-печат, върху който е гравирано името на цар Калоян, потвърждават съществуването на това място на по-стар Калоянов манастир“⁴⁰.

Напоследък, при новите разкопки (от 1992 г.) в редица публикации на К. Тотев и неговия колектив се прави опит да се наложи една категорична хронология, аргументирана преди всичко върху данните от некропола⁴¹. Основните им изводи се свеждат до: крепостната стена край Янтра и проходът-стълбище към Царевец, които отнасят към ранновизантийската епоха (но не обясняват на какво се дължи разликата в техниката на градежа и хоросановата спойка при крепостните стени и постройките от тази епоха на Царевец, и стената край Янтра и прохода-стълбище)⁴².

Разкритите над 200 гроба от некропола дават основание на Тотев да се съмнява в сведенията на сръбските автори („Житията на св. Сава”), тъй като „такъв голям брой светски гробове не съответства на характера на предполагаемия манастир” и допуска, че става дума за „представителен столичен некропол”⁴³. Според Тотев „явно е, че в случая не може да се говори за изграждане на манастир още по времето на цар Иван Асен II” и в „този смисъл е логично да се мисли, че около църквата „Св. 40 мъченици” с гробниците на царската фамилия са били изградени жилищни крила, оформящи голямо владетелско имение”⁴⁴, т.е. той признава наличието на постройки около църквата, но приема, че те не са манастирски, а принадлежат на „владетелско имение”. Той приема, че през втория строителен период (с два етапа) „царската гробнична църква вече променя своя характер, тъй като през втората половина на XIII в. около нея се развива голям светски некропол и към основния план на църквата е пристроен притвор”⁴⁵. Според него не е сигурно, че „гробницата до южната му стена е изградена и съществувала едновременно с този притвор”⁴⁶. Зиданата гробница до южната стена на притвора е изградена след него, тъй като южната ѝ стена е апликирана към съществуващия вече зид на притвора. От друга страна, в „Житието на св. Сава” от Доментиан ясно е посочено, че гробът на сръбския архиепископ е в притвора на църквата (припрате църкви). Не можем да смятаме, че Доментиан не познава частите на християнския храм. Още повече, както пише П. Павлов, „при всички спорни моменти около историята на църквата „Свети 40 мъченици” трябва пак да обърнем внимание, че за съвременника Доментиан тя още през 1235–1236 г. е свързана с манастир. Необходимо е да се има пред вид, че ръкописът на Доментиан е завършен през 1242–1243 г.”⁴⁷. Според П. Павлов „Доментиан не оставя никакво съмнение, че това (идеята за написването на „Житието на св. Сава” – б.м.) е сторено от българския патриарх св. Йоаким Търновски. Инициативата за написването на неговото житие, дадена от св. Йоаким I, подсказва, че Доментиан категорично е бил в българската столица през 1235–1236 г.”⁴⁸. Пак към него (втори етап) Тотев отнася „основното преизграждане на църквата, „наложено от събарянето почти до основи на големи части от северните и западни стени на наоса и притвора” и приема, че тогава „са изградени кръстовидните стилобати и преместена (?) колоната с цар Иванасеновия надпис”⁴⁹. Той приема, че църквата има вече кръстопромен план като „подкуполният барабан е издигнат върху първите четири колони от изток” и вече е „представителен градски храм, около който се погребват изтъкнати хора от столичния елит”⁵⁰.

Третият строителен период, според Тотев, също има три етапа. През първия е изграден манастирът около църквата – малко преди средата на XIV в. (?), като допуска и вторично използване на мраморните гробници в наоса⁵¹. Но това едва ли е възможно, ако приемем още изказаното от М. Москов мнение, че в една от тях е погребан самият цар Иван Асен II⁵². През втория етап, който се отнася към средата на XIV в., от запад на църквата е построен „голям засводен екзанартекс”,

стенописан малко по-късно. През третия етап (втората половина на XIV в.) е извършено основно преизграждане на екзонартекса, който е бил съборен до 1 м над основите и останал без украса поради липса на време. По това време са преизградени и двете галерии от двете страни на наоса. През този период църквата е „включена в плана на новоизградения манастир, отбелязан за пръв път около 1359/60 г. в житието на Теодосий Търновски като Велика лавра „Св. 40 мъченици“⁵³. Според Тотев „тогава са построени екзонартекса, западното манастирско крило и т.нар. крипта (в северния манастирски двор – б.м.), западната пристройка и галерии, а сградата от изток и южното крило са функционирали като трапезария и игуменарница“⁵⁴. Не мога да приема (толкова!) късната датировка на изграждането на манастира, тъй като тя не отчита сведенията в писмените извори (житията на св. Сава). Строителната история е прекалено разтеглена във времето, а хронологията се основава преди всичко на данни от некропола и архитектурата се обяснява спрямо него (но няма категорична датировка на гробовете от некропола)⁵⁵.

Поставените въпроси безспорно заслужават внимание, тъй като при повечето от търновските манастири (на Царевец, в „новия град“ и през последните години на Трапезица в района на манастирите) се намират индивиди от различна възраст и пол, но ме смущава категоричността на отговорите, които, според мен, все още предстоят.

3. Манастир при църквата „Свети Димитър“

Църквата „Св. Димитър“ се споменава в писмените извори във връзка с освободителното движение на Асеновци. Никита Хониат пише, че „... власите (българите) отначало се бавели и не се решавали да започнат въстанието, към което ги подстрекавали Петър и Асен, понеже се страхували от толкова голяма работа. Двамата еднородни братя, за да освободят своите сънародници от този страх, построили храм на името на великомъченик Димитрий, в който се събрали...“⁵⁶.

Първите разкопки в църквата прави М. Москов през септември 1906 г.⁵⁷. От 1975 г. разкопките се ръководят от Я. Николова и М. Робов. При последните разкопки е изяснен планът на църквата – от типа „стегнат кръст“ с един притвор. Подкуполният барабан стъпвал върху четири масивни вградени стълбове⁵⁸. Авторите отбелязват още, че църквата е един от първите представители в столицата на „живописния стил“ в архитектурата – фасадите ѝ са били богато украсени с пластични елементи, керамопластична и рисувана украса⁵⁹. По време на разкопките е разкри „голям манастирски комплекс, от който са запазени четири големи манастирски сгради“, като църквата остава в югоизточната му част. Манастирът бил затворен от външните зидове на крилата и имал площ 3,825 кв.м, което според авторите го определя като един от най-големите столични манастири. Според оформянето на манастира проучвателите предполагат, че в западното крило са били монашеските килии, а в източното – трапезарията и игуменарницата. Проучени са и части от южното крило, а северната граница на манастира не е установена. Манастирът,

според Я. Николова и М. Робов, е съществувал кратко време – той бил разрушен заедно с църквата през средата на XIII в., най-вероятно от земетресение⁶⁰. След неговото разрушаване от юг, близо до църквата била построена нова църква (означена от тях като №2 – б.м.), като при новото строителство били използвани материали от старата църква (в градежа са вложени камъни с остатъци от стенописната украса, бигорови блокове). Новата църква, според авторите, продължила да съществува до XVII в.

Интересни сведения за църквата „Св. Димитър“ има в съчиненията на първите изследователи на старата столица. М. Москов пише, че църквата имала „епитропи в 1779 год. и имущества като светилници, кандила и др., които се предавали от епитроп на епитроп“⁶¹. Пак според него преди век „тази черква била здрава и служели в нея. Съборена е по-сетне в размирните времена на турската държава“ и още, че „след освобождението ни влизах в нея и видях, че под новата мазилка, надписана гръцки, личаха страбългарски надписи“⁶². Според описанието на д-р В. Берон и Моско Москов „табашкото еснафско дружество се подсетило за нея, обградило двора с висок зид“ през 1848 г.⁶³ Сведенията, че църквата „Св. Димитър“ е ползвана почти до края на XVIII в., наличието на двата пласта стенописна украса повдига основателния въпрос защо е била изоставена (ако се доверим на разкопвачите) в средата или първите десетилетия на втората половина на XIII в. и едва през XVII в. отново е пригодена за служене и отново стенописана, като се има предвид, че и днес източната част с апсидата е запазена почти до подпокривния корниз.

4. Манастир при църквата „Св. апостоли Петър и Павел“

Сведения за църквата и изграждането на манастира има в житието на св. Йоан Поливотски, написано от Патриарх Евтимий. Според него мощите на светеца били пренесени в Търново от „многославният Калоян, българският цар“. Той се „опълчил срещу гръцката държава. И всичките градове поплени и разруши ... тогава беше 6712 (=1204 година). В същото време намери мощите на светия и блажен Йоан и честно ги пренесе от град Месина в своя славен град Търнов“⁶⁴. Указание за църквата, в която са били мощите на св. Йоан Поливотски намираме в следващия пасаж от Житието: „...след него (Калоян – б.м.) царува Борил, а след него царството пое Иван Асен, син на стария Иван Асен, който утвърди православната вяра. Понеже за същото възревнува и благоверната му царица Анна, нова Теодора по вяра, и тя въздигна много църкви за хвала на Бога и неговите светии. Към тях създаде и честни обители за иноците и инокините, в които те и до днес обитават, въздавайки Богу незамлъкващи славословия нощем и денем. Също тъй основа манастир за иноци, посветен на светите и всехвални върховни апостоли и в него положи всечестните мощи на блажения Йоан“⁶⁵. За времето на изграждането на църквата „Св. апостоли Петър и Павел“ няма единно мнение. Още Н. Мавродинов отбеляза близостта между апсидите на църквата с тази на „Св. 40 мъченици“

(дори допусна изграждането на двете църкви от едни и същи майстори)⁶⁶. Най-ранните стенописи в църквата се намират между северозападния стълб и западната стена, където са изобразени образите на тримата едески мъченици – Гурий, Самона и Авив. Като се позовава на данните от житието, че мощите на Йоан Поливотски са пренесени от цар Калоян през 1204 г., по време „на активната му кореспонденция с папа Йнокентий III в борбата му за утвърждаването на българската държава и получаване на признание и царско достойнство става обяснимо защо той я нарича на името на върховните апостоли Петър и Павел”, според Л. Прашков⁶⁷. Пак той пише, че „с този акт българският цар символично подчертава присъединяването на българската църква към римокатолическата, а това е един своеобразен залог за спазването на сключената през 1204 г. уния”⁶⁸. По-късно, при царуването на Иван Асен II, неговата царица Анна построила манастира за иноците. Разглеждайки ранните стенописи Л. Мавродинова отбелязва тяхната близост със стенописите от „Затрупаната църква” (т.е. споменатата в житието на патриарх Йоаким I „Архангел Михаил”, изградена със средства, дадени от цар Иван Асен II) и ги отнася към второто стилово направление в живописа на XIII в.⁶⁹ Мавродинова отбелязва още, че най-близките паралели на стенописите от търновската църква „се оказват стенописите на църквата в Милешево „Възнесение Христово”⁷⁰. Според нея „приликата е толкова голяма, че беше зададен въпросът дали не се отнася за същия майстор”⁷¹. По-нататък тя отбелязва, че църквата в Милешево е изградена със средства на сръбския крал Стефан Владислав (1234–1243 г.). Според „Житието на св. Сава” от Теодосий сръбският крал започнал строежа на църквата, когато заел престола и се оженил за дъщерята на цар Иван Асен II, т.е. след 1234 г. В същата църква били пренесени и мощите на починалия в Търнов сръбски архиепископ Сава през 1235–1236 г.

Археологически проучвания, които да предхождат архитектурната ѝ реставрация не са провеждани и затова основанията за нейната датировка са въз основа на писмените извори, стиловите налази на стенописите и палеографските особености на надписите. Според тях можем да предположим, че църквата е изградена при цар Калоян (около 1204 г.). Изграждането на манастира вероятно е станало между 1218 г. (женитбата на цар Иван Асен II с унгарската принцеса) и 1237 г. (смъртта на царица Анна).

На стари снимки личат сградите около северното крило на манастира (край брега на реката), както и куполна постройка източно от църквата. М. Москов пише, че църквата „Св. Петър и Павел” по „архитектурата си и материала, от който е градена, изглежда много стара”⁷². Нейната старинност той обяснява, че „само в нея се срещаше образът на св. Йоана Рилски и надписи от много ранно време с големи и малки юсове. При това имаше изобразена цяла история на вселенски събори”⁷³. Навярно към манастира са били включени още две църкви – едната източно, а другата – южно (според В. Берон и М. Москов наричана „Св. Иван Рилски”).

През 2008 г. Н. Овчаров и Х. Вачев започнаха разкопки на мястото, където според сведенията на първите изследвачи на старата столица се намира църквата. При разкопките бяха разкрити нейните основи. Разкопвачите побързаха да я свържат с близката църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ и манастира около нея (определен като най-големия търновски манастир, който един път отнасят към църквата „Св. Йоан Рилски“, друг път към църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“, още преди да се разкрие манастирската архитектура). Ако се доверим на сведенията в „Житието на Йоан Поливотски“, манастирът е бил изграден към църквата на светите апостоли.

5. Манастир „Света Богородица Темнишка“

Манастирът се споменава в „Житието на св. Филотея“, написано от патриарх Евтимий. Мощите на светицата били пренесени в Търнов от „преблагочестивия и преславен цар Калоян“, който, като научил за подвизите ѝ, „твърде много се разпалил сърдечно“⁷⁴. После „взеха тялото, пренесоха го в славния град Търнов и го положиха в църквата на пречистата Богородица, Божия майка и приснодева Мария, наречена Темнишка, където лежи и до днес“⁷⁵. Заклучителната част от „Житието на св. Филотея“ („...На тази добра майка подражайте и вие, инокини, които живеете в пустините – млади, възрастни и стари. Принесете и вие своето девство чисто и неосквернено...“) дава основание да се предположи, че житието е написано (и прочетено) специално за монахините от търновския девически манастир „Света Богородица Темнишка“, който се намирал недалече от Великата лавра „Св. 40 мъченици“⁷⁶. За определяне на мястото, където се намирали църквата и манастирът, посветен на св. Богородица Темнишка помагат сведенията в съчиненията на първите изследователи на старата столица. Д-р В. Берон пише: „ние мислим впрочем, че ветата църква „Успения св. Богородици“, що се намира близо до църквата „Св. 40 мъченици“ трябва да принадлежи на тази лавра“⁷⁷. К. Иречек, след описанието на църквата „Св. апостоли Петър и Павел“, съобщава, че „наблизо се намира църквата „Пресвета Богородица“, подобна стара сграда, без особени старини“⁷⁸. Сравнително по-подробно на нея се спира и М. Москов. Според него „от историята се знае, че там е бил женски манастир, който съществувал чак до 1778 г., както се вижда от един документ, в който се споменава, че през 1778 г., 26 октомврий игуменка на този манастир била някоя си Пенка, в духовно звание Пелаги. Дали след нея е имало друга игуменка не се знае, но до тази година е съществувал този женски манастир“⁷⁹. Москов съобщава за предание сред търновското население, че „българските царе от второто ни царство са пращали в този манастир като на заточение някои жени от царски род. В този манастир мина старините си първата жена на Ивана Александра, след като се ожени той за еврейката“⁸⁰. Пак според търновското население старата църква и манастирът се намирали на мястото на изградената по-късно църква (сега запазена) „Успение на Пресвета Богородица“. Намира се на около 140 м от църквата „Св. 40 мъченици“.

При изкопни работи на ул. „Климент Охридски“ (старата ул. „Митрополска“) през пролетта на 1985 г. под уличното платно бяха разкрити хоросанови зидове (с дебелина 0,85 м), изградени от средноголеми ломени камъни с добре оформени лица. Разположени са по дължина на уличното платно, т.е. с ориентация близка до посоката север – юг и на около 15 м от мястото на сегашната църква. Може да се допусне, че зидовете принадлежат на източното манастирско крило. Липсата на археологически проучвания (при разкопките на Ат. Попов през 1984 г. северно от каменния мост и южно от сегашната църква не се попадна на архитектурни останки) ни кара да бъдем предпазливи в предположенията.

През есента на 2006 г. обаче при дрениране на зидовете на сегашната църквата се разкри външното лице на южния зид на средновековната църква. Разкри се субструкцията и част от суперструкцията. Личат пиластрите и псевдоконструктивните ниши. Запазена е по първия декоративен ред от тухлени пояси (три реда тухли с широка хоросанова фуга, каквато е обичайната практика за „живописния стил“ в архитектурата, характерен за църковната архитектура на Второто българско царство). Разкриването на южния зид на средновековната църква е първото материално свидетелство за съществуването на църквата „Св. Богородица Темнишка“.

През 2008 г. К. Тотев разкри южно от сегашната църква некропол в две нива, като първото може да се свърже с некропола на средновековната църква⁸¹. От разкритото е ясно, че основите на възстановената през 1839 г. църква е залегнала основите на средновековната, като извън нейните очертания остава притворът на новата църква. Ако се доверим на сведенията на писмените извори, може да допуснем, че църквата е построена при царуването на Калоян, който положил в нея мощите на св. Филотея. Трудно може да се определи времето за изграждането на манастира. Според преданието след развода на цар Иван Александър с Теодора I, дъщерята на влашкия войвода Йоан Бесараб, тя станала монахиня в манастира „Св. Богородица Темнишка“ под името Теофана. Според Иван Божилов „след 1 септември 1347 г. Иван Александър вече е бил разведен с Теодора I, но все още не е бил женен за Теодора II“⁸², т.е. преди развода манастирът вече е бил изграден.

Прегледът на манастирите в поречната ивица на Янтра, със западното и източно подножие на Царевец и Трапезица показва съсредоточие на много култови паметници. Като прибавим и известните църкви – църквата южно от „Св. апостоли Петър и Павел“, наричана според първите изследователи на Търнов „Св. Иван Рилски“, църквата, от която при ремонтни работи на ул. „Климент Охридски“ („Митрополска“) бяха открити части от апсидата (намира се при сегашния трафопост, близо до т.нар. „Шишманова баня“), църквите на левия бряг на реката („Св. Георги“ и „Св. Петка“ в югоизточното подножие на Трапезица) – сочи, че по време на Второто българско царство в това пространство се оформя един своеобразен култов център в столичния град. Липсата на археологически проучвания не дава възможност за по-точно определяне на мястото на „новия град“ в структурата на столичния

Търнов. Средищното място между крепостите Царевец и Трапезица, трите сравнително големи градски манастири (Великата лавра „Св. 40 мъченици“, манастирите при църквата „Св. Димитър“ и при църквата „Св. апостоли Петър и Павел“) и четирите църкви (двете на левия бряг на р. Янтра, т.е. на източното и югоизточно подножие на Трапезица; „Св. Георги“, с втори стенописен слой от 1612 г., и „Св. Петка“ – и двете на десния бряг на р. Янтра; църквите в северното и северозападно подножие на Царевец – едната „Св. Иван Рилски“ и малката църква близо до т.нар. „Шишманова баня“) показват значимото място на „новия град“ в структурата на столичния Търновград като търговско-занаятчийски център и култово средище през Второто българско царство и през турското робство, когато поречната ивица на р. Янтра е населена само с християнско население.

Навярно бъдещите археологически проучвания ще очертаят по-пълно и вярно картината на живот и ще прецизират някои от направените изводи. Внимателното използване на писмените извори (които за Търнов са толкова малко, че не можем да си позволим да ги пренебрегваме!), както и резултатите от проучването на двата големи манастира – при църквата „Св. Димитър“ и Великата лавра „Св. 40 мъченици“, дават основание да приемем, че манастирите се отнасят към средата на XIII в., какъвто е случаят с църква №8 на Трапезица (приютила мощите на св. Иван Рилски) и с изградения около средата на XIII в. манастир към нея.

Обичайна практика в столицата е изграждането на манастири към съществуващи църкви, както сочат и примерите от Царевец и Трапезица.

БЕЛЕЖКИ

¹ Доментијан. Живот светого Саве. Београд, 1838, с. 156.

² Попов, А. „Новият град“ в средновековната столица Търново. – Векове, 1978, №2, 5–13.

³ Николова, Я. История на Велико Търново. С., 1986, с. 270.

⁴ Ангелов, Н.. Средновековно Търново според писмените извори и резултатите от археологическите разкопки. – ИОИМ – Варна, 1964, II, 4–8.

⁵ Попов, А. Крепостната система на средновековната столица Търновград. – ВИС, 1979, №4, 124–143. Ат. Попов отнася стената към края на X и началото на XI в. Той приема също, че „новият град предшества въстанието от 1185/1186 г.“. – Вж. статията му „Манастирът „Великата лавра“ в Търнов и Асеновци“. Втори конгрес по българистика. Т. 6, 486–496. Попов необосновано твърди, че „след освобождението от византийска зависимост манастирът става царски“ (пак там, с. 493). И още, че „царският манастир „Великата лавра“ бил любимо място на Асеновци, свързано с техните прадеди“ (пак там, с. 495).

⁶ Робов, М. Допълнителната укрепителна система на средновековно Търново. – Археология, 1985, № 4, 38–45. В друга статия М. Робов приема, че „под названието „нов град“ най-вероятно Доментиан е имал предвид единната територия на Търново, която включвала Царевец и Трапезица, а също и свързващото ги подножие“. – Вж.: Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново. – В: Втори международен конгрес по българистика. Книга 6. С., 1987. Българските земи в древността. България през Среднове-

ковието, с. 478. Ако авторът е имал предвид „градът Търново“, едва ли щеше да уточнява, че той се намира при р. Янтра.

⁷ Йордан Андреев приема, че крепостната стена е изградена през IX в. и я свързва със споменатия в Омуртаговия надпис стар дом. – Вж **Андреев, Й.** Лекции по история на Второто българско царство. В. Търново, 1994, 201–203.

⁸ **Попов, А.** Търновград столица на България през XII–XIV в. – В: Първи международен конгрес по българистика. Българската държава през вековете. Т. 1. Средновековната българска държава. С., 1982, 110–119.

⁹ **Алексиев, Й.** Столичният Търновград – топография, топоними, социална характеристика. – В: Дни на науката 96, В. Търново, 1996, 34–43.

¹⁰ **Попов, А.** Асеновци и „Новият град“ в Търново. – Векове, 1985, №4, с. 6.

¹¹ **Ангелов, Н.** Средновековният град Търново според изворите от XII–XIV век и досегашните археологически проучвания. – ИОМВТ, II, 1964, 4–8.

¹² **Алексиев, Й.** Столичният Търновград – топография, топоними, ..., 34–43.

¹³ Разкопки, ръководени от доц. Я. Николова и М. Робов. – Вж. **Николова, Я., М. Робов.** Храмът на първите Асеновци. Църквата „Свети Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005, 40–66.

¹⁴ Разкопките са ръководени от ст.н.с Атанас Попов. Подготвяният от Ат. Попов ръкопис не е публикуван.

¹⁵ **Алексиев, Й.** „Шишмановата баня“ във Велико Търново. – В: Международна фондация „Свети Пантелеймон“. В. Търново, 59–64.

¹⁶ **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България. Т. 2. С., 1978, 97–98.

¹⁷ Църквата е проучена археологически, като културните пластове са напълно изчерпани. Възобновена е по проект на арх. Т. Теофилов.

¹⁸ **Берон, В.** Археологически и исторически изследвания. (Второ издание, Велико Търново, 2004), с. 36, където пише, че „тая лавра трябва да е била донейде порутена и преобърната в теке (название почти същото като манастир) много по-отсетне, след превземането на града Търново от турците“. Вж. и **Москов, М.** Разкопките в черковите „Св. Димитрий“ и „Св. четиридесет мъченици“ в Търново. Търново, 1912, 14–15. Атанас Попов отбелязва, че „манастирът е съществувал до края на XVII в., когато църквата „Св. четиридесет мъченици“ е превърната в джамия, а манастирът – в теке, „Кавак баба теке“. – Вж. **Попов, А.** Манастирът „Великата лавра“ в писмените източници, научната литература и археологическите проучвания. – В: Средновековно Търново. Юбилеен сборник. В. Търново, 2004, с. 139. По всичко изглежда, че е съществувала само църквата, а от манастирските сгради са били запазени само отчасти. Не е случайно, че на най-старите снимки на църквата в северния двор, където е основната манастирска архитектура, има голям двор и няколко къщи.

¹⁹ **Доментијан.** Цит. съч., с. 303.

²⁰ Пак там.

²¹ **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България. Т. 2, с. 373.

²² **Даскалов, Хр.** Открития в древней столице болгарско Тернове. Москва, 1859, №2, 1–30.

²³ **Иречек, К.** Пътувания по България. С., 1974, с. 292.

²⁴ **Берон, В.** Цит. съч., с. 39.

²⁵ **Шкорпил, К.** План на страта българска столица Велико Търново. – ИБАД, т. 1, С., 1910, с. 146.

²⁶ **Москов, М.** Разкопките..., с. 14.

- ²⁷ **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство XI–XIII век. С., 1965, с. 92.
- ²⁸ **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата „Св. четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, №2, с. 37.
- ²⁹ Пак там, 37–54.
- ³⁰ Пак там.
- ³¹ Пак там.
- ³² Пак там.
- ³³ Пак там.
- ³⁴ Пак там.
- ³⁵ Пак там.
- ³⁶ **Алексиев, Й.** Търновските манастири. Манастирите на Царевец. – ГМСБ, XX, В. Търново, 1995, 73–85; **Николова, Я., М. Робов.** Цит. съч., 70–99.
- ³⁷ **Попов, А.** Манастирът Великата лавра „Св. четиридесет мъченици“ във В. Търново (ръкопис).
- ³⁸ **Цанкова-Петкова, Г.** Характерни черти на българската духовна култура през първата половина на XIII век. – В: История, изкуство и култура на средновековна България. Ред. В. Гюзелев. С., 1981, 125–126.
- ³⁹ Я. Николова отбелязва, че „най-големият разцвет на манастира бил при Иван Асен II“. Тя дори отнася изграждането на манастира към царуването на Калоян (?! –б.м.) и приема съществуването на „по-стар Калоянов манастир“. – Вж. История на Велико Търново. Т. 1. С., 1986, с. 275.
- ⁴⁰ Пак там.
- ⁴¹ **Тотев, К.** Царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград. – Археология, 2001, №1-2, 30–44; Некрополът на църквата „Св. 40 мъченици“. Проучвания, проблеми и перспективи. – В: Българистични проучвания. Т. 3. В. Търново, 1988, 251–256.
- ⁴² **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За датировката на крепостната стена край р. Янтра във Велико Търново. – ГНИМ, 1998, Т. 11, 263–273.
- ⁴³ **Тотев, К.** Царската църква „Св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград. – Археология, 2001, №1-2, 30–44.
- ⁴⁴ Пак там.
- ⁴⁵ Пак там.
- ⁴⁶ Пак там.
- ⁴⁷ **Павлов, П.** Архиепископ Сава Неманич, цар Иван Асен II и българо-сръбските църковни връзки през XIII–XIV век. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 135.
- ⁴⁸ Пак там.
- ⁴⁹ **Тотев, К.** Царската църква...
- ⁵⁰ Пак там.
- ⁵¹ Пак там.
- ⁵² **Алексиев, Й.** Разкопките на М. Москов през 1906 година в църквата „Св. 40 мъченици“ и гробът на цар Иван Асен II. – В: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 125–129.
- ⁵³ **Тотев, К.** Царската църква...
- ⁵⁴ Пак там.
- ⁵⁵ Пак там.

⁵⁶ Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 2, 11–12.

⁵⁷ Москов, М. Разкопките..., 5–7; Робов, М. Разкопките на М. Москов на църквата „Св. Димитър“ през септември 1906 год. и резултатите от новите проучвания. – В: М. Москов. Юбилеен сборник. 140 години от рождението му. Научна конференция Велико Търново, 2003. Велико Търново, 2005, 63–75.

⁵⁸ Николова, Я., М. Робов. Цит. съч., 41–47.

⁵⁹ Пак там, 50–54.

⁶⁰ Пак там, 70–71.

⁶¹ Москов, М. Разкопките в черковите „Св. Димитър“ и „Св. четиридесет мъченици“ в Търново. – В: Москов, М. Избрани страници за Великотърновския край. В. Търново, 2009, с. 85.

⁶² Пак там, с. 85.

⁶³ Москов, М. Разкопките в черковите „Св. Димитър“ и..., с. 85; вж. и Алексиев, Й. Столичният Търнов в историческите работи на П. Р. Славейков. – В: Библиотеки, четене, комуникации. В. Търново, 2008, с. 53.

⁶⁴ Данчев, Г., Н. Дончева-Панайотова. Търновска книжовна школа. Антология. С., 1996, с. 90.

⁶⁵ Пак там, с. 91.

⁶⁶ Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство през XI–XIII в. С., 1965, с. 94.

⁶⁷ Прашков, Л. За търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XIV век. – В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 45–46.

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ Мародинова, Л. Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995, с. 49.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ Пак там.

⁷² Москов, М. Търново в най-древното си минало..., (фототипно в Юбилеен сборник), 23–24.

⁷³ Пак там, 23–24.

⁷⁴ Данчев, Г., Н. Дончева-Панайотова. Цит. съч., 73–74.

⁷⁵ Пак там, с. 75.

⁷⁶ Пак там, с. 77.

⁷⁷ Берон, В. Археологически и исторически..., с. 39.

⁷⁸ Иречек, К. Пътувания..., с. 292.

⁷⁹ Москов, М. Търново в най-древното си... (фототипно в Юбилеен сборник), 23–24.

⁸⁰ Пак там, 23–24.

⁸¹ Тотев, К. – АОР за 2008 година.

⁸² Божилов, И. Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, 167–168.